ÎNTRE MACHIAVELLI ȘI RICHELIEU

Tratatul *Despre rațiunea de stat* al lui Giovanni Botero*

ION GOIAN**

Abstract. *The paper is a general overview of the life and works of Giovanni Botero, the author of the famous book* Della Ragion di Stato (The Reason of State), *published in 1589, presented in connection with the development of the idea of Reason of State from Machiavelli to Richelieu.*

Keywords: *Giovanni Botero, Machiavelli, Richelieu, Reason of State, Italian Political Philosophy.*

A apărut recent prima traducere integrală în limba română a foarte cunoscutului tratat *Della Ragion di Stato* (*Despre rațiunea de stat*) redactat către sfârșitul secolului al XVI-lea de Giovanni Botero, tratat care, între altele, are și meritul de a fi dat un nume sindromului malign de care suferă politica epocii moderne. În principalele idiomuri europene, termenii *Raison d'État, Reason of State, Ragion di Stato, Staatsräson, Razon de Estado* vor evoca, în special după apariția cărții lui Botero, o viziune asupra politicii care devine o *artă a guvernării*, practicată — ca orice artă — de o elită deținătoare a unor secrete ale artei, fără consultarea celor guvernați (deși, cel puțin în intenție, exercitată spre binele acestora).

Această idee a unei „arte a guvernării", *arte del buon governo*, apare, de altfel, și într-o epocă mai timpurie, însă altfel înțeleasă. De pildă, ilustrațiile (care datează din secolul al XIV-lea) datorate lui Ambrogio Lorenzetti, aflate în Palazzo Pubblico din Siena. Acesta reprezenta, moralizator, în picturile sale, o artă creștină a guvernării, *il Buon Governo,* căreia îi opune, dramatic, *il Cattivo Governo*, personificat printr-o figură cu înfățișare sumbră, înconjurată de alte personaje alegorice: *Cruzimea, Perfidia, Războiul, Tirania, Orgoliul* ș.a.m.d. În fresca pictorului din Siena, *il Buon Governo* este reprezentat ca un monarh la vârsta senectuții, însoțit de figurile *Justiției, Cumpătării, Prudenței, Păcii* etc., totul fiind prezidat de personificarea celor trei virtuți teologale: *Credința, Speranța, Iubirea creștină.*

---

* Fragmente din acest articol au apărut în nr. 417(675) din 30 mai – 5 iunie 2013 al revistei *Observatorul Cultural*.

** CS I dr. la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale al Academiei Române.

Rev. Șt. Pol. Rel. Int., **X**, *3*, pp. 59–64, București, 2013.

Cititorul cărții lui Botero poate vedea imediat distanța enormă care separă reprezentarea *artei de a guverna bine* în imaginarul secolului al XIV-lea de viziunea rațională, dar și ezoterică și instrumentală (în fond), asupra politicii, care domină sfârșitul secolului al XVI-lea. Această distanță se explică, nu în mică măsură, prin cezura introdusă de gândirea politică a Renașterii, în primul rând, desigur, de opera revoluționară a lui Machiavelli. Deși nu o mărturisește nicăieri în cuprinsul ei, cartea lui Botero *Della Ragion di Stato* este, în bună măsură, o încercare de a răspunde, din punctul de vedere al unui *intelectual* (dacă putem utiliza acest termen *avant la lettre*) *iezuit,* influenței, considerate pernicioase, a *Secretarului florentin*.

Biografia lui Botero[1] explică, de altfel, în bună măsură, decizia acestuia de a redacta cartea sa *Despre Rațiunea de Stat*. Cronologic (dar, vom vedea, și ideologic), concepția lui Botero despre rațiunea de stat se situează între Machiavelli și Richelieu. Viața dar și opera lui Giovanni Botero (născut în anul 1544 în localitatea Bene din Piemont, mort în 1617, la Torino) sunt marcate de o dublă apartenență, la ordinul religios iezuit, fondat de Sfântul Ignațiu de Loyola (*Compania lui Isus*), dar și la categoria autorilor aflați sub influența ideilor a ceea ce s-a numit *Reforma catolică* (autorii protestanți au preferat să vorbească de *Contrareformă*).

În acea vreme, apartenența la o organizație spirituală de genul Companiei lui Isus era, de fapt, singura cale prin care un individ cu bune calități intelectuale, dar ieșit dintr-o familie modestă (este cazul lui Botero), putea spera să facă o carieră semnificativă. Ordinul iezuiților (care mai târziu va fi denunțat de Pascal în *Scrisorile unui provincial* pentru transigența cu principiile moralei creștine în scopul câștigării unei influențe politice) era, în vremea lui Botero, dedicat unei acțiuni de reafirmare a spiritualității catolice într-o Europă în care Reforma se găsea în plin avânt. Iezuiții au înțeles repede că, luându-și rolul de educatori, în special ai descendenților unor familii nobile, vor dobândi o influență aparte în societatea epocii lor și, prin aceasta, vor contribui la limitarea răspândirii credinței reformate, scopul principal al Contrareformei, mișcare interioară a catolicismului inițiată de ierarhia Bisericii Catolice și de Papa Paul IV (1555-1559) după deschiderea Conciliului din Trento.

Acestei tendințe de reafirmare a catolicismului îi datorăm, de altfel, și inițierea curentului artistic și cultural al barocului, care a impus, în următoarele decenii în pictura, muzica, arhitectura și literatura vremii personalități excepționale (Caravaggio, Rubens, Velázquez, Monteverdi, Bernini), cultivând codul artistic al senzualității, exuberanței formale, vitalității și emoției, în care inițiatorii Contrareformei vedeau șansa de a combate ascetismul intelectualist și rigorist al Reformei luterano-calvine. Scriitura lui Botero, complexă, prolixă și persuasivă, este și ea, în esență, barocă.

Tânărul Giovanni Botero pare să fi avut un caracter dificil, poate conștient de valoarea sa intelectuală, lucru care îl face să intre în conflict cu ierahia ordinului.

---

[1] Cu privire la viața lui Giovanni Botero sunt deosebit de utile cercetările întreprinse de Luigi Firpo și continuate de elevii acestuia.

Va preda filosofia şi retorica în Franţa şi Italia, va fi predicator şi secretar al unor notabili, va fi însărcinat cu importante misiuni diplomatice care îl pun în relaţie cu personaje importante ale vremii sale (inclusiv cu cardinalul Andrei Báthory, principe transilvan şi adversar al lui Mihai Viteazul[2], cu care întreţine o interesantă corespondenţă).

Polyhistor, Botero redactează lucrări cu teme teologice, istorice, din domeniile geografiei universale, al economiei şi al politicii, scrie versuri şi proză. Toate acestea îi vor atrage faima unui învăţat de talie europeană.

Termenul *Ragion di Stato* nu e o invenţie a lui Botero. Într-adevăr, cum observă şi profesorul (de la Universitatea „Federico II“ din Napoli) Gianfranco Borelli[3], unul dintre cercetătorii care au consacrat un număr important de pagini istoriei acestei idei politice, despre *Ragion di Stato* vorbea încă în 1547 Giovanni Dalla Casa, într-o *Orazione a Carlo V* (unde el face distincţia între *raţiunea de stat*, brutală şi nemiloasă, şi *raţiunea civilă*), însă preistoria noţiunii[4] poate fi urmărită şi la Francesco Guicciardini, în dialogul intitulat *Del reggimento di Firenze*, scris cândva între 1521 şi 1523. Cum se ştie, Francesco Guicciardini era prietenul lui Machiavelli, cu care el întreţine o importantă corespondenţă şi nu este nicio îndoială că în scrisul lui Guicciardini se aude un ecou al ideilor machiavelliene; Guicciardini, de pildă, scrie, cu privire la prizonierii pisani (cu Pisa, Florenţa a purtat un îndelungat şi crud război, în care şi Machiavelli a avut un rol semnificativ) că morala creştină ar cere să fie trataţi cu omenie, dar *raţiunea statelor* (*secondo la ragione e l'uso degli stati,* scrie Guicciardini) comandă să fie trataţi cu cea mai mare asprime, căci *statul nu poate fi condus cu morala creştină*[5].

Totuşi, cartea lui Botero aparţine unei epoci diferite. Machiavelli şi Guicciardini se interesează în primul rând de cucerirea puterii, ei trăiesc în epoca în care, cu energie şi abilitate, puteai cuceri, ca emblematicul personaj Cesare Borgia, un principat. În vremea lui Botero, contextul era altul, marcat de ideea, exprimată de francezul Jean Bodin (*Les Six Livres de la République* fuseseră deja publicate în anul 1576), definirii statului şi a suveranităţii acestuia într-un alt plan decât acela al existenţei individuale. Individul este trecător, statul e peren. Acelaşi Gianfranco Borelli, situând opera lui Botero în contextul ei istoric, observă că „literatura dedicată raţiunii de stat începând cu sfârşitul secolului al XVI-lea în Italia şi în ţările europene devastate de violenţa conflictelor religioase va contribui la instaurarea unui tip aparte de conservatorism politic în mare parte din Europa şi, pe de altă parte, va defini un proiect de guvernare şi de conducere politică care con-

---

[2] Cardinalul Báthory, înfrânt de Mihai la Şelimbăr în octombrie 1599, sfârşeşte tragic: secuii, care fuseseră iniţial aliaţii cardinalului, îl vor părăsi şi ucide pe prelatul nenorocos, trimiţând capul domnitorului român în semn de supunere. Legenda aminteşte oroarea Doamnei Stanca la vederea capului însângerat al cardinalului şi exclamaţia ei: „Săracul popă!“.

[3] Gianfranco Borelli, *Reason of State. The Italian Art of Political Prudence*, Archivio della Ragion di Stato online, internet.

[4] Ideea modernă a raţiunii de stat, ca distincţie între comandamentele moralei şi cele ale politicii, apare, deşi altfel explicitată, şi în textele antice. Un exemplu clasic ar putea fi cunoscuta întâmplare a asediului insulei Melos în relatarea istoricului grec Thukydides (*Războiul Peloponesiac*, V, 84-114), cu dialogul dintre trimişii Atenei şi conducătorii din Melos.

[5] Francesco Guicciardini, „Dialogo del reggimento di Firenze“, în *Opere,* vol. II, a cura di Roberto Palmarocchi, Milano, Rizzoli, 1942, p. 163.

duce la o nouă formă de autoritate generată de suveranitatea națională; din acest punct de vedere, rațiunea de stat începe să ocupe un loc aparte și important în cadrul procesului pe care îl numim modernitatea politică“[6].

De aceea, Botero, spre deosebire de Machiavelli, se interesează mai puțin de *cucerirea* decât de *păstrarea* puterii politice, așa cum se vede încă la începutul cărții: ce este mai important, se întreabă Botero, să crești sau să menții puterea statului (*l'aggrandire o il conservare uno Stato*)? și autorul răspunde: fără îndoială că e mai important să menții, căci (influență aristotelică[7]) lucrurile sublunare sunt supuse unui ciclu al nașterii și pieirii, totul piere cu timpul, important este să întârzii acea vreme. Machiavelli ar fi evocat *Fortuna, Prilejul* (*l'Occasione*), importanța de a prinde momentul favorabil, unic (o lectură în paralel a opusculului *De principatibus* și a cărții lui Botero *Della Ragion di Stato* ar merita o anume atenție). De aceea, Maurizio Viroli va rezuma, reluând termenii lui Botero, chestiunea rațiunii de stat în următorii termeni: „Prin rațiune de stat înțeleg doctrina care afirmă că menținerea statului — definit pur și simplu ca dominație (legitimă sau ilegitimă) — poate fi urmărită prin orice mijloace, juste, dacă e posibil, injuste, dacă e necesar“[8].

Această viziune conservatoare, aprobată de înalta ierarhie a bisericii și de cercurile politice conducătoare, va face, de altfel, și succesul cărții lui Botero în țările catolice, Italia, Spania, Franța. Față de prepotența principilor din epoca lui Machiavelli, acest conservatorism, care aduce în primul plan noțiunea (și ea aristotelică) de *prudență*[9], care traduce termenul grec *sôphrosúnç*, are certe note pozitive. Botero nu mai preconizează ca metodă de guvernare violența bine calculată (ca Machiavelli), ci o anume consensualitate a guvernanților și a celor guvernați, dobândită printr-o politică rațională, fără excese. Această idee a guvernării prin consens va face, de altfel, carieră în filosofia politică engleză, începând cu John Locke și va avea ecou în Revoluția americană de la 1776 (trebuie amintit aici faptul că autorii reprezentativi ai istoriei ideilor politice din Școala de la Cambridge, Pocock și Skinner în special, au subliniat, în scrierile lor, această oarecum paradoxală continuitate în gândire între lumea politică italiană și cultura politică engleză).

Tratatul lui Botero a avut, în epocă, un succes aparte, deschizând o temă de dezbatere cu privire la *arta de a guverna*. După Botero, despre rațiunea de stat vor scrie, în Italia, Ciro Spontone, Federico Bonaventura, Giovanni Antonio Palazzo, Girolamo Frachetta, Ludovico Zuccolo, Giovanni Zinano, Pietro Andrea Cannoniero, Ludovico Settala, Scipione Chiaramonte și mulți alți autori ai vre-

---

6 Gianfranco Borelli, *loc. cit.*

7 De altfel, specialiștii în istoria ideilor politice au consacrat, încă acum două decenii, un amplu colocviu dezbaterii temei rațiunii de stat în contextul aristotelismului politic târziu: *Aristotelismo politico e Ragion di Stato*, Torino 11-12 februarie 1993, lucrările fiind publicate, în îngrijirea profesorului A. Enzo Baldini la importanta editură Leo S. Olschki din Florența (1995).

8 Maurizio Viroli, „Il significato storico della nascita del concetto di Ragion di Stato“, în vol. citat *Aristotelismo politico e Ragion di Stato*, p. 67

9 „Pentru a cuceri e nevoie de forță, pentru a menține, de înțelepciune (…) iar forță au mulți, înțelepciune puțini“, scrie Botero (*Despre Rațiunea de Stat*, p. 47), care are talentul formulelor memorabile.

mii[10]. După italieni, alţi autori europeni vor relua aceeaşi temă, pronunţându-se pro sau contra formulei puse în circulaţie de Botero.

Sugerând că arta de a guverna se supune unei raţionalităţi superioare, deosebită de aceea a „omului de rând“ (conceptul politic de *individ* nu era, încă, pe deplin legitimat în acea epocă), noţiunea de *raţiune de stat* avea să facă, secole de-a rândul, o spectaculară carieră în filosofia politică. Limba franceză, de altfel, limba diplomaţiei în secolele XVIII şi XIX, exprimă bine această distincţie vorbind despre *le fait du prince,* care are alte raţiuni decât poate să înţeleagă *le commun des mortels.*

Nu este, desigur, o întâmplare faptul că un om politic francez, cardinalul de Richelieu (Armand Jean Du Plessis, cardinal şi duce de Richelieu, primul ministru al Franţei între 1624-1642), a făcut din ideea de *raţiune de stat* piatra unghiulară a ideologiei statului monarhiei absolutiste, care este personificat în însăşi fiinţa regelui (după vorba cunoscută atribuită — abuziv, susţin unii istorici — lui Ludovic al XIV-lea: *l'État c'est moi*, „Statul sunt eu“), aşa cum se vede şi din *Testamentul* său politic, reeditat nu cu multă vreme în urmă într-o excelentă ediţie critică[11]. În numele raţiunii de stat, Richelieu („cel mai important practicant al raţiunii de stat în secolul al XVII-lea“[12], cum scria Meinecke), a condus Franţa cu o mână de fier, inaugurând totodată un secol al hegemoniei franceze în Europa, care va fi şi un secol al civilizaţiei franceze. Ceea ce interesează pe istoricul de astăzi, însă, este faptul că politica de forţă a lui Richelieu în slujba interesului naţional al Franţei nu a putut fi contestată făţiş tocmai datorită acestei formule ideologice a *raţiunii de stat*, prin invocarea, aşadar, a unei raţionalităţi superioare, inaccesibile judecăţii comune, puse în slujba politicii.

Prin absolutismul francez, ideea de raţiune de stat va fi inextricabil legată de concepţia modernă cu privire la stat (de altfel, urmaşul imediat al lui Richelieu, cardinalul Mazarin, patronează procesul păcii westfalice din 1648, pace — (de fapt, sistem de tratate) — care va defini statul european în termenii care sunt valabili şi astăzi, ai suveranităţii exclusive pe un teritoriu delimitat). Reluând viziunea politică a lui Richelieu, Friedrich cel Mare al Prusiei, Ecaterina cea Mare a Rusiei, Maria-Theresa a Austriei şi alţi monarhi ai timpului sunt cei care întemeiază statele moderne europene. Aceeaşi formulă ideologică a *raţiunii de stat* va juca un rol major în politica europeană a secolului al XIX-lea (exprimată în politica unor Napoleon I, Metternich, Nicolae I al Rusiei, Napoleon al III-lea, Bismarck), dar şi în secolul al XX-lea când dictaturile şi democraţiile vremii au invocat pe rând acelaşi principiu.

---

[10] Gianfranco Borelli, *loc. cit.*

[11] Richelieu, *Maximes d'Estat ou Testament politique*, ed. Françoise Hildesheimer, Paris, Société de l'Histoire de France, 1995. Deşi s-au formulat unele îndoieli în legătură cu autenticitatea textului (publicat pentru prima dată de Paul Hay du Chastelet în 1668, la editura lui H. Desbordes din Amsterdam), testamentul exprimă, fără îndoială, esenţa viziunii politice a cardinalului-duce, în ale cărui scrieri, după cum notează Katherine Ibbett, „raţiunea de stat devine autobiografie“ (Katherine Ibbett, *The Style of the State in French Theater, 1630-1660. Neoclassicism and Government*, Farnham, Ashgate Publishing ltd., 2009, p. 131).

[12] Friedrich Meinecke, *Machiavellism.The Doctrine of Raison d'État and Its Place in Modern History*, London, Routledge and Kegan Paul, 1962, p. 196.

Ideea de a publica traducerea în limba română a acestui text clasic al culturii politice a modernității merită să fie salutată, cu atât mai mult cu cât despre rațiunea de stat și despre Botero se publică, în ultimii ani, foarte mult, s-au organizat numeroase colocvii și există chiar publicații consacrate acestei teme (de pildă, *Archivio della Ragion di Stato*, coordonată de Gianfranco Borelli, care apare în formă tipărită la Napoli, dar și în format electronic pe web). Motivul acestei frenezii editoriale poate fi acela că, în epoca noastră, paradigma care s-ar putea numi *clasică* a artei de a guverna pare a-și fi epuizat forța de atracție și există numeroase încercări de a regândi ideile fundamentale pe care se întemeiază practica politică în lumea contemporană.

BIBLIOGRAFIE

Botero, Giovanni, *Della Ragion di Stato / Despre Rațiunea de Stat*, București, Editura Humanitas, 2012.

Baldini, A. Enzo (ed.), *Aristotelismo politico e Ragion di Stato*, Florența, Editura Leo S. Olschki, 1995.

Borelli, Gianfranco, *Reason of State. The Italian Art of Political Prudence*, Archivio della Ragion di Stato online, internet.

Guicciardini, Francesco, "Dialogo del reggimento di Firenze", în *Opere,* vol. II, a cura di Roberto Palmarocchi, Milano, Rizzoli, 1942.

Ibbett, Katherine, *The Style of the State in French Theater, 1630-1660. Neoclassicism and Government*, Farnham, Ashgate Publishing ltd., 2009.

Meinecke, Friedrich, *Machiavellism. The Doctrine of Raison d'État and Its Place in Modern History,* London, Routledge and Kegan Paul, 1962.

Richelieu, *Maximes d'Estat ou Testament politique*, ed. Françoise Hildesheimer, Paris, Société de l'Histoire de France, 1995.